

Giovanni Levi

Az életrajz használatáról¹

1. Raymond Queneau megjegyzi, hogy „voltak korok, amikor el lehetett mesélni egy ember életét a történelmi események figyelembe vétele nélkül” (Queneau 1945: 8). Mondhatnánk azt is, hogy voltak korok – amelyek talán közelebb vannak hozzánk – amikor lehetséges volt egy történelmi esemény elbeszélése az egyéni sorsok figyelembe vétele nélkül. Jelenleg átmeneti időszakot élünk: az életrajz még soha nem állt ennyire a történészek érdeklődésének középpontjában, de kétértelműsége is világosan megjelenik. Bizonyos esetekben, amikor a megélt tapasztalatot helyezik előtérbe, annak alátámasztására használják, hogy az egyének és viselkedésük nem vezethető vissza az általános normatív rendszerekre; más esetekben éppen ellenkezőleg, az életrajzot a legideálisabb terepnek tekintik a társadalmi szabályok és törvényszerűségek tényleges működéséről és gyakorlatáról alkotott tudományos hipotézisek érvényességének ellenőrzésére. Arnaldo Momigliano egyszerre hangsúlyozta az életrajz termékenységét és kétértelműségét: egyfelől, „nem meglepő, hogy az életrajz egyre inkább a történelmi kutatás középpontjába kerül. Míg manapság a historicizmus hatása összetettebbé teszi a politika- és társadalomtörténet szinte minden formáját, az életrajz viszonylag egyszerűbb dolog marad. Egy személy világos határokkal, korlátozott számú meghatározó kapcsolattal rendelkezik. [...] Az életrajzból kiindulva jól meghatározott keretek között minden probléma vizsgálható” (Momigliano 1984: 464). Másfelől azonban, „vajon képesek lesznek-e a történészek valaha is számba venni az élet megannyi aspektusát? Az életrajznak így kétértelmű szerep jut a történettudományban: a társadalomkutatás eszköze lehet, vagy éppen ellenkezőleg, módot adhat a társadalom kutatásának megkerüléséhez” (Momigliano 1974: 8).

Nincs szándékomban kitérni arra a vitára, amely mindig is szerves részét képezte a társadalomtudományoknak és a történetírásnak, és amelyet Pierre Bourdieu a rá jellemző üdvös kegyetlenséggel tudományos abszurditásnak minősített.² Azt gondolom azonban, hogy a történészeknek az életrajz és az önéletrajz iránti legújabb érdeklődése a paradigmák válsága és a társadalomra alkalmazott interpretatív modellek termékeny megkérdőjelezésének időszakában néhány olyan megjegyzésre ad alkalmat, amelyek kapcsolódhatnak az *Annales* 1988. 2. számában közzétett szerkesztőségi felhívásban foglaltakhoz. /Ez a szerkesztőségi jegyzet a történetírás helyzetének, feladatainak, alkalmazott módszereinek közös újragondolására hívta fel a történészeket. A ford./ Véleményem szerint a kortárs történetírás metodológiai kérdéseinek többsége, azaz a társadalomtudományokhoz fűződő viszony, a kutatás léptékének problémái, a társadalmi szabályok és a gyakorlat közötti kapcsolat, illetve a szabadság és az emberi racionalitás korlátainak összetett problematikája, az életrajzzal kapcsolatban is felmerül.

1 Giovanni Levi: *Les usages de la biographie*. Annales ESC. 44. année n.6. nov-dec. 1989, 1325-1337.

2 „egyén és társadalom tudományosan teljesen abszurd ellentéte” Bourdieu 1987: 43.

2. Az egyik jelentős kérdés a történelem és az elbeszélés viszonyát érinti. Az irodalom sajátos kérdései és technikái a történetírás számára valójában mindenekelőtt az életrajz közvetítésével vetődnek fel. Sok vita folyt erről a témáról, amelyek főként a történészek által használt érvelési technikákat érintik. A történészeket erősen befolyásolta az a számtalan életrajzminta és modell, amellyel a dokumentáció béklyóitól mentes irodalom megelégszik. Ez a többnyire inkább közvetett, mint közvetlen hatás olyan problémákat, kérdéseket, pszichológiai vagy viselkedésbeli mintákat sugallt, amelyek a történelemet gyakran áthághatatlan dokumentációs akadályok elé állították: például a mindennapi gesztusok és gondolatok, a kétkedés és bizonytalanság, az identitás töredezett és dinamikus jellege, illetve kialakulásának ellentmondásos mozzanatai esetében.

A történész és a regényíró céljai természetesen nem azonosak, bár apránként közelebb kerültek egymáshoz. Az a rajongás, amit mi, levéltárakban kotyvasztók a dokumentumok hiányában igazolhatatlan leírások iránt érzünk, egyaránt táplálja a narratív történetírás megújulását, és az új típusú források iránti érdeklődést is, amelyekben a mindennapi élet illékony szavainak és tetteinek nyomát lehetne felfedezni. Az érvelési technikákról szóló vita és az, amelyik arról folyik, hogy egy írott szöveg révén a kutatás miképpen alakul át kommunikációvá, szintén ennek a rajongásnak köszönhetően kapott új lendületet.

Meg lehet-e írni egy ember életét? Ezt a történetírás számára fontos pontokat érintő kérdést gyakran kikerülik a források hiányával igazolt bizonyos egyszerűsítésekkel. Az a célom, hogy kimutassam, a források hiánya nem az egyetlen és még csak nem is a legfőbb nehézség. A legégbekiáltóbb torzítások számos esetben onnan erednek, hogy történészként egyfajta korlátozott és anakronisztikus racionalitásnak engedelmessé váló történelmi szereplőket képzelünk el. Mindezzel a megszokott életrajzírói hagyományt, valamint saját tudományunk retorikáját követve olyan modellekre vetettük rá magunkat, amelyek rendezett kronológiát, nem változó és koherens személyiséget, tehetetlenkedéstől mentes cselekedeteket és bizonytalankodás nélküli döntéseket kapcsolnak össze.

3. Pierre Bourdieu jogosan beszélt ennek kapcsán „életrajzi illúzióról”, úgy véelve, hogy elengedhetetlenül szükséges a kontextus, a „társadalmi felszín” rekonstrukciója, ahol az egyén minden pillanatban egyszerre több mezőben cselekszik (Bourdieu 1986). Ám a kétség, hogy egyáltalán megírható-e az életrajz, rendszeresen visszatér. A közéleti személyiségekről szóló példázatszerű, moralizáló életrajz alapvető megkérdőjelezésére nem került sor. Körülötte inkább hullámszerűen jelentkeztek a kérdőjelek, mindig szoros összefüggésben egyrészt azokkal a pillanatokkal, amikor válság alakult ki a racionalitás meghatározásában, másrészt azokhoz az időszakokhoz kapcsolódóan, amikor az egyén és az intézmények közötti szembenállás élesebbé vált. Szembetűnően ez volt a helyzet a 18. század jelentős részében: vita indult arról, hogy vajon lehetséges-e megírni egy ember életét. A válság kiindulópontja a regény volt (Sterne, Diderot), amely az összetett, ellentmondásokkal teli ember ábrázolására törekedett, akinek jellege, véleménye és szokásai folyamatosan formálódnak, majd áterjedt az önéletrajzra (Rousseau) és végül elérte az életrajzot. Ez az időszak számos hasonlóságot mutat korunkkal: a társadalmi én és az egyén önképe közötti eltérést rendkívül vilá-

gosan tudatosították. Az életrajz korlátjait tehát tisztán érzékelték, de mindeközben a műfaj győzelmének is tanúi lehetünk.

Marcel Mauss a társadalmi én és az önkép közötti különbséget így fogalmazta meg: „Egyértelmű, főleg a számunkra, hogy sohasem létezett olyan emberi lény, akinek ne lett volna fogalma nemcsak a saját testéről, de egyben önmaga lelki és testi egyéniségéről is”. Az énnel ez a képzelet mégsem egyezik meg azzal a móddal, ahogy „a századok során, a társadalmakban lassan kialakult, nem az „én” képzelet, hanem maga a fogalom, a kifejezés”.³ Valójában egyértelműnek tűnik, hogy bizonyos korszakokban az én társadalmilag konstruált fogalma különösen szűk volt: másszóval az, amit társadalmilag meghatározónak és közölhetőnek tekintettek, csak nagyon kevésbé egyezett meg azzal, amit az egyén saját maga lényegesnek tartott. Ez a probléma, amely jelenleg reflektorfénybe került, ugyanaz, mint ami már a 18. században világosan megfogalmazódott.

4. Kiindulhatunk tehát néhány 18. századi példából. Sterne *Tristram Shandy*-jét az első modern regénynek tekinthetjük, éppen azért, mert az egyéni életpálya rendkívüli töredezettségét hangsúlyozza. Ezt a töredezettséget az idősíkok folyamatos változtatásával, az állandó visszautalásokkal és a szereplők gondolatainak, beszédmódjának ellentmondásos, paradox jellegével adja vissza. A könyv másik jellemzője Tristram, a szerző és az olvasó közötti párbeszéd. Igen hatásos módszer ez egy olyan elbeszélés megalkotásához, amely figyelembe veszi az egyén személyiségének ellentmondásos elemeit, és annak a nézőponttól és a koroktól függő, különböző lehetséges reprezentációit.

Diderot Sterne nagy csodálója volt. Osztotta nézeteit az életrajzról, amelyet képtelennek ítélt arra, hogy megragadja az egyén lényegét. Nem mintha elvetette volna az életrajzot, mint műfajt: azt gondolta, hogy az életrajz, bár nem lehet realista, pedagógiai szerepet töltsön be, amennyiben híres embereket ábrázol, bemutatva közéleti erényeiket és magánéleti gyengeségeiket. Ezenkívül Diderot többször is eljátszott önéletrajza megírásának gondolatával, mielőtt arra a következtetésre jutott, hogy ez nem megvalósítható.⁴ Életműve bővelkedik önéletrajzi utalásokban, amelyek legjellemzőbb példáit töredékek formájában a *Mindenmindegy Jakabban* találjuk meg. Itt a személyiség problémája a dialógus segítségével oldódik meg: a fiatal Jakabnak és öreg mesterének egyaránt megvan a saját élete, míg nézőpontjukat, sőt gyakran szerepeiket is felcserélik egymás között. Ennek az összehangolt, dialógusra épülő kölcsönhatásnak az eredményeként olyan (erősen önéletrajzi jellegű) személyiség születik, amely egyszerre tűnik fiatalnak és öregnek. Ebben a folyamatos ingamozgásban igazság és irodalmi illúzió, önéletrajz és a személyek megsokszorozódása keveredik; az egyes pillanatok önmagukban csak torzítások lehetnek a személyiség alakulásához képest, amely nem lineáris fejlődésen megy keresztül, nem követ koherens és irányított életpályát.

Térjünk most át az önéletrajz egyik klasszikus példájára, Rousseau *Vallomások* című művére. Első pillantásra ez a példa ellentmondani látszik annak, hogy a 18. század második felében még az önéletrajz megvalósíthatóságában is kételkedtek. Rousseau

³ „Az emberi szellem egyik kategóriája: a személy, vagyis az „én” fogalma.” Mauss 1983: 335.

⁴ Diderot és Rousseau véleményét illetően az életrajzról és az önéletrajzról lásd: Bonnet 1985: 259-278.

nem csak azt gondolta, hogy elbeszélhető egy ember élete (amire talán csak ő egyedül képes), de úgy vélte, hogy ez az elbeszélés teljes egészében igaz is lehet. A *Vallomások* ezért ezzel a híres sorral kezdődik: „Egy embert mutatok be a maga természetes valóságában, s ez az ember én magam leszek. Csupáncsak én.” Mihelyt nekilát az írásnak, azt kell látnia, hogy vállalkozása talán véghezvihető, de mindenképpen egyedülálló lesz: „Olyan vállalkozásba fogok, amelynek nem volt soha elődje, s utánzója se lesz.” /Ford: Benedek István és Benedek Marcell. Magyar Helikon, 1962/ A jövő bizonyos értelemben cáfolta őt. A *Vallomások* fogadtatása jól ismert: amikor Rousseau kiadta olvasásra kéziratát, elmondása szerint félreértették és félremagyarázták. Az önéletrajz megvalósíthatónak tűnt, de igazságtartalmát nem lehetett közvetíteni. Ezért Rousseau inkább meghátrált. Nem a saját élete felidézésének megvalósíthatatlansága előtt, hanem a torzítás vagy változtatás nélküli előadás lehetetlensége miatt. Maga is úgy vélte, csak egyetlen narratív megoldás létezik, a dialógus, és a *Vallomások* megírását követő években annak lényegét dialógus formában fejtette ki újra, a *Jean Jacques juge de Rousseau* /Jean Jacques Rousseau bírója/ című művében, ahol saját személye megkettőzésének módszerével élt. Rousseau-nak csakúgy, mint Diderot-nak vagy Sterne-nek (és korábban Shaftesburynek, aki valószínűleg e megoldás inspirálója volt) a dialógus nem csupán egy kevésbé kétértelmű kommunikációs eszközt jelentett, hanem a személyiség összetettségének a hagyományos életrajz kötöttségeitől mentes ábrázolására szolgáló módszert. A hagyományos életrajz ugyanis, akár csak a rovarok vizsgálata, a vizsgálat alanyának objektív megfigyelésére és részletekre bontott elemzésére törekedett.

Ez a hosszabb elemzést érdemlő válság a regénytől indult el, majd áterjedt az önéletrajzra. A történelmi életrajzban azonban csak korlátozott visszhangja volt (még akkor is, ha Boswellnek Johnsonról írt életrajzánál hosszabban kellene időzni, különös tekintettel a képzelet szerepére a szerző által rekonstruált dialógusokban. De a szerző és hőse viszonyának problematikája ebben az esetben is a nézőpont megkettőzésével kapcsolatos előbbi megjegyzésekhez vezet vissza (Dowling 1978). A moralizáló életrajzban sikerült kompromisszumot találni, ahol gyakorlatilag lemondtak az egyén teljességének és igazságának ábrázolásáról egy didaktikusabb tartalom keresése érdekében, miközben esetenként a hagyományos példázatszerű életrajzokat érzelmi elemekkel, vagyis a főhős cselekedeteivel gazdagították. Ez az egyszerűsítés valójában azt a hitet feltételezi, hogy az életrajz képes felmutatni mindazt, aminek egy életben jelentősége van. Ez a bizalom egyébként a pozitivizmusban és a funkcionalizmusban csúcspontot ér el, ahol a jelentőséggel bíró tények kiválasztása még inkább ki fogja emelni az életrajzok példaszzerűségét és típusjellegét, előnybe részesítve a közéleti dimenziót a magánéletrajz szemben, és elhanyagolhatónak tekintve a javasolt modellektől való eltéréseket.

5. A válság a 20. században ismét jelentkezik, összefüggésben a tudomány minden területén kibontakozó új paradigmákkal: a mechanikus felfogás válsága a fizikában, a pszichoanalízis megjelenése, új irányzatok az irodalomban (elég, ha csak Proust, Joyce, Musil nevét említjük). A leírás tárgyát többé már nem a tulajdonságok, hanem a lehetőségek képezik. A mechanikus tudomány szigorúan csak a természetben előforduló és szükségszerűen bekövetkező jelenségekre korlátozódott. A helyébe lépő szemlélet ezzel szemben annak meghatározásából indul ki, ami nem történhet meg: így

minden, ami megtörténhet, anélkül, hogy e meghatározásnak ellentmondana, ténynek minősül. Ebben a kontextusban a megfigyelő nézőpontjának ismerete döntő jelentőségűvé válik; a tudatalattiban lakozó másik személy létezése felveti a hagyományos, lineáris leírás és a csupán álarcnak vagy paravánnak minősülő egyedi, koherens és ellentmondásoktól mentes identitás illúziója közötti viszony problematikáját, illetve a milliárdnyi részlet és mozzanat tényleges szerepének kérdését.

Az életrajz megvalósíthatóságát vagy lehetetlenségét legújabbban felvető irányzatok megjelenéséért tehát nem egyedül az egyéniség új dimenziója felelős. Jellemző, hogy a történészek az életrajz problémái közül elsősorban az egyéniség összetettsége, ellentmondásai, fokozatos és nem lineáris kialakulása felé fordultak. Az életrajz továbbra is virágkorát élte, de egyre problematikusabbá és vitatottabbá vált, olyan kérdések tisztázása nélkül, amelyek véleményem szerint a jelenlegi történészviták egyik legfontosabb területét alkotják. A háttérben a társadalmi szerkezetek új megközelítése áll: a társadalmi rétegződésre és szolidaritásra vonatkozó elemzési eljárások és elméletek megkérdőjelezése például arra indít, hogy kevésbé sematikusán ábrázoljuk azokat a mechanizmusokat, amelyeken keresztül a kapcsolathálók, társadalmi rétegek és csoportok létrejönnek. Szilárdságuk mértéke és annak elemzése, ahogy a társadalmi konfigurációk kialakulnak, illetve eltűnnek felvet egy lényegi kérdést: hogyan határozzák meg magukat (tudatosan vagy nem) az egyének a csoporthoz viszonyítva vagy miképpen tartják magukat egy osztályhoz tartozónak?

6. Néhány éve tehát a történészek egyre érzékenyebbnek mutatkoznak e problémák iránt. A rendelkezésünkre álló források azonban nem tudósítanak minket a döntések meghozatalának folyamatairól, csak a döntések végső eredményeiről, vagyis a cselekedetéről. A dokumentumok semlegességének hiánya gyakran egysíkú, egyetlen oksági kapcsolatot feltételező magyarázatokhoz vezet. A történészek, akiket elbűvöl az egyéni sorsok gazdagsága és akik ugyanakkor nem képesek kezelni az egyén életének másra vissza nem vezethető egyediségét, az életrajz problematikáját újabban igen eltérően közelítik meg. Ehelyütt ezeknek a megközelítéseknek egy minden bizonnyal részleges tipológiáját vázolom fel, amely azonban rá kíván világítani az életrajz használatának összetett és megoldatlan kérdéseire.

a, Prozopográfia és modális életrajz. Ebben a megközelítésben az egyéni életrajzoknak csak annyiban van jelentőségük, amennyiben azok a statisztikailag leggyakoribb társadalmi kondíciókhoz kapcsolódó viselkedéseket vagy megjelenési formákat illusztrálják. Vagyis nem valódi életrajzokról van szó, hanem az életrajzi adatoknak prozopográfiai célból történő felhasználásáról. A prozopográfiaiban található életrajzi elemek csak annyiban minősülnek a történész számára érdekesnek, amennyiben általános vonatkozásuk van. Nem véletlen, hogy a mentalitástörténészek úgy használták a prozopográfiait, hogy közben kevés érdeklődést mutattak az egyéni életrajz iránt. Ezzel kapcsolatban Michel Vovelle a következőt írta: „A kvantitatív társadalomtörténeti megközelítések meghonosodásával a mentalitástörténet területén is kísérletet tettünk a tömegek, a névtelenek történelmének megírására, egyszóval azokéra, akik sohasem engedhették meg maguknak azt a luxust, hogy vallomást írjanak, legyen az bármilyen kevésbé irodalmi is: vagyis azokéra, akikről eleve nem lehet életrajzot írni” (Vovelle 1985/a: 191).

A Pierre Bourdieu által kifejtett kapcsolat a csoportos és az egyéni *habitus* között alapvetően annak kiválasztásához vezet, ami közös és mérhető, „egy korszak vagy egy osztály saját stílusa,” illetve, ami a „társadalmi pályák egyediségéhez” tartozik: „ez tulajdonképpen homológ kapcsolat, vagyis sokszínűség a homogenitásban. Jelzi a sokszínűséget az egyének társadalmi termelési viszonyaira jellemző homogenitáson belül, amely egyesíti egy társadalmi osztály különböző tagjainak egyéni *habitusát*. Az egyéni diszpozíciók minden egyes rendszere mások rendszerének strukturális változata...a személyes stílus mindig csak egy korszak vagy egy osztály saját stílusához viszonyított eltérés”. Az azonos osztályhoz tartozó személyek statisztikailag közös jellemzőinek végtelen számú lehetséges kombinációja van, és ez meghatározza „az egyedi különbségek végtelenségét” csakúgy, mint a „csoport konformitását és viselkedésmódját.” (Bourdieu 1972: 186-189). Itt, bár felmerül az eltérés és a deviancia, megint csak arra utal, ami strukturálisan és statisztikailag jellemző a tanulmányozott csoportra. Ebben a megközelítésben a csoporthoz tartozók közös normáinak és stílusának azonosítása, illetve a kevésbé jellegzetesnek ítélt eltérések, devianciák mellőzése funkcionalista vonások. Pierre Bourdieu a determinizmus, illetve a tudatos döntés kérdését szintén felveti, de a tudatos döntést inkább csak konstatálja, mint meghatározza, és úgy tűnik, a hangsúlyt elsősorban a determinista és nem tudatos jellegre helyezi, illetve azokra a „stratégiákra,” amelyek nem egy „valóságos stratégiai szándék” eredményei.

Ez az életrajztípus, amit modálisnak nevezhetnénk, amennyiben az egyéni életutak csak a tipikus viselkedésformák vagy státuszok illusztrálására szolgálnak, számos analógiát mutat a prozopográfiával: itt valójában nem egy személy, hanem inkább egy olyan egyén életrajzáról van szó, aki egy csoport minden jellemzőjét magába sűrítve hordozza. Egyébként igen gyakori eljárás, hogy elsőként a strukturális szabályokat, normákat ismertetik (családszerkezet, a javak és a hatalom örökítésének mechanizmusai, a társadalmi rétegződés vagy a mobilitás formái), mielőtt a modális példákat bemutatnák, amelyek a bizonyítás során mint empirikus bizonyítékok jelennek meg.

b, Életrajz és kontextus. E második típusú használatánál az életrajz megőrzi sajátos vonásait. A korszak, a miliő, a környezet ugyanakkor igen erős hangsúlyt kap. Ezek a tényezők képesek meghatározni egy légkört, amely magyarázatul szolgálna a személyes sorsokra a maguk egyediségében. A kontextusnak tulajdonított szerep alapján tulajdonképpen két megközelítést különböztethetünk meg. Az egyik esetben az események történelmi és társadalmi háttérének rekonstrukciója arra hivatott, hogy érthetővé tegye, ami az első megközelítésre értelmezhetetlennek és furcsának tűnik. Ez az, amit Natalie Zemon Davis Martin Guerre-ről írt munkájára utalva így definiált: „visszahelyezni egy kulturális gyakorlatot, vagy egy viselkedésformát azoknak a kulturális gyakorlatoknak a keretei közé, amelyek a 16. századi élet sajátjai” (Zemon Davis 1988: 590). Az az interpretáció, amit Daniel Roche javasol hőse, az üveges Ménétra megértéséhez, az előzőhöz hasonlóan normalizálni igyekszik ezeket a viselkedéseket, amelyek annál inkább elvesztik egyedi sajátosságukat, minél inkább jellemzőnek bizonyulnak egy társadalmi közegre (adott esetben a 18. század végi francia kézművesekére és legényekére), és ahogy végső soron hozzájárulnak egy korszak vagy egy csoport portréjához (Roche 1982: 9-26; 287-429). Vagyis nem arról

van szó, hogy a viselkedéseket típusokra vezetnék vissza, hanem arról, hogy az életpálya viszontagságait a kontextus fényében magyarázzák meg, amely ezeket lehetővé, tehát normálissá tette.

A másik megközelítésben a kontextus a dokumentumok hiányosságainak pótlására szolgál, olyan személyekkel való összehasonlítás útján, akiknek az élete valamilyen formában analógiát mutat a tanulmányozott személyével. Felidézhetjük itt, hogy Franco Venturi *La jeunesse de Diderot /Diderot fiatalsága/* című művében gyakorlatilag közvetlen dokumentumok nélkül rekonstruálta hősének első éveit. „Mindenesetre összességében az a néhány töredék, amely életének első szakaszáról fennmaradt vagy tisztán anekdotikus jellegű, vagy pedig nehezen különböztethető meg annak a kornak az általános jellemzőitől, amelyben Diderot fiatalságát töltötte. Ahhoz, hogy érdemes legyen megkísérelni az életpálya első éveinek rekonstrukcióját, elengedhetetlenül szükséges szélesebb körben vizsgálni a körülötte lévő személyeket és azokat a mozgalmakat, amelyekkel kapcsolatba került, rekonstruálni kell környezetét, megsokszorozni az életével valamilyen párhuzamosságot mutató életpályákból vett példákat, életre kell kelteni más fiatalemberket környezetéből” (Venturi, Franco 1989: 16).

Az életrajznak ez a használata az alábbiak szerint megfogalmazható implicit feltételezésen alapul: egy élet nem érthető meg egyedül a saját különlegességein, másságán keresztül, éppen ellenkezőleg, az életpálya látszólagos eltéréseit vissza kell vezetni a normákra, bemutatva, hogy az őket lehetővé tevő történelmi kontextusba illeszkednek. Ez a megközelítés igen komoly eredményeket hozott, ahol általában sikerül megtartani az egyensúlyt a személyes sors egyedisége és a társadalmi rendszer egésze között. Ennek ellenére sajnálatos, hogy a kontextust gyakran merevnek és koherensnek ábrázolják, mozdulatlan háttérként használják az életrajz magyarázatához. Ebben a megközelítésben az egyéni sorsok jól beágyazódnak a kontextusba, de a kontextusra nem hatnak, nem alakítják azt.

c, *Az életrajz és a határesetek.* Az életrajzokat néha mégis közvetlenül a kontextus megvilágításához használják fel. Ebben az esetben a kontextust nem integritásában és statikus teljességében fogják fel, hanem szélei felől közelítik meg. A határesetek leírásával annak a társadalmi horizontnak a széleit tárják fel, amelyeken belül ezek az esetek lehetségesek. Ismét idézhetjük Michel Vovelle-nek az életrajzról írt cikkét: „Az esettanulmány az egyéni tapasztalathoz való visszatérés szükségességét jeleníti meg, amennyiben az életrajz jellegzetes elemet hordoz, még akkor is, ha atipikusnak tűnhet. Az esettanulmánnyal visszatérünk a kvalitatív megközelítéshez, ami a mentalitás-történet területének dialektikus mozgását jelenti. Számomra ez jóval több a kvantitatív szeriális megközelítés megtagadásánál, ez annak kiegészítése, lehetővé teszi a mélyebb elemzést, amely a normalitásról valló tanúságtételeket, vagy egy szélsőséges helyzetben lévő személy korlátairól szóló, kevésbé egyértelmű, de információban talán még gazdagabb adalékokat részesíti előnyben a tradicionális történetírás homlokterében álló szereplők helyett.” (Vovelle itt Joseph Sec-ről és Théodore Desorgues-ról szóló tanulmányaira utal⁵). Még ennél is világosabb példa Carlo Ginzburg, aki

5 Vovelle, Michel 1985: 197. Hivatkozások a Vovelle 1975: *Irresistible ascension de Joseph Sec, bourgeois d'Aix, suivi de quelques clés pour la lecture des naïfs.* Aix-en-Provence; és Vovelle 1985: *Théodore Desorgues ou la désorganisation*, Paris c. művekre.

Menocchio-ról szóló életrajzában egy semmiképpen sem modális, szélsőséges eseten keresztül elemzi a népi kultúrát: „Következésképpen egy határeset is [...] reprezentatívnak bizonyulhat. Akár negatív értelemben, mivel hozzásegít annak pontos meghatározásához, hogy egy adott helyzetben mit is kell „a statisztikailag leggyakrabban előforduló” kifejezésen érteni; akár pozitív értelemben, mivel lehetővé teszi, hogy körvonalazzuk egy olyan jelenség (esetünkben a népi kultúra) latens lehetőségeit, melyek csak a túlnyomórészt az „elnyomás archívumai”-ból származó torzító és töredékes források révén ismerünk” (Ginzburg 1991: 21).

Az irodalommal való párhuzam itt is meglepő. A hagyományos hős fokozatosan háttérbe szorult, míg a szélsőséges helyzeteket, mint például Beckett-nél, abszurd elbeszéléssel oldották meg. „A hagyományos regényhős legfőbb aduja abból adódott, hogy lehetősége vagy szabadsága volt felvenni a – győztes vagy vesztes – küzdelmet a szélsőséges helyzetekkel. Ebben gyökerezett drámai ereje. Manapság úgy tűnik, a „személyiség–ember” hirdetőinek egyetlen végső eszköze maradt, az, hogy a drámai helyzeteket szélsőséges helyzetekkel helyettesítsék. Kalandor, csavargó, excentrikus és kolerikus szereplőik sorsát mintha egy malom gépiesen őrlné, amely az atipikus mozdulatlanságba és a megoldás nélküli szélsőséges helyzetekbe kívánna mozgást vinni” (Debenedetti 1970: 30). Ám ebben az optikában is a társadalmi kontextust gyakran túl mereven ábrázolják: a szélek felvázolása segítségével kitágul a szereplők lehetséges mozgásszabadsága, a határesetek viszont szinte minden kapcsolatot elvesztenek a normális társadalommal (jó példa erre Pierre Rivière esete)⁶.

d, Életrajz és hermeneutika. Az interpretatív antropológia minden kétséget kizáróan előtérbe helyezte a dialógust, a kérdések és válaszok közötti folyamatos kapcsolatot és váltakozásukat egy kommunikációs közösségen belül. Ebben a perspektívában lényegéből eredően diszkurzív válik az életrajzi anyag, de annak valóságos természetét, lehetséges jelentéseit nem sikerül visszaadni: azt csak ilyen vagy olyan módon interpretálni lehet. Az életrajzi cselekmény megannyi más lehetséges értelmezése közül csupán egy kap igazi tartalmat, maga az interpretáció, vagyis a szöveggé formálódás folyamata. Ezzel az életrajz antropológián belüli helyéről folyó vita egy ígéretes, de veszélyesen relativista vágányra tért.⁷ Az orális forrásokra támaszkodó történetírásra, vagy arra, amelyik a pszichoanalízis bevezetésével próbálkozik a történeti életrajzi kutatásokba, csak igen áttételesen és gyengén hat. Itt is, mint a 18. században, a dialógus jelenti a kognitív folyamat alapját: az ismeret nem egyszerű objektív leírás, hanem két személy vagy két kultúra közötti kommunikáció eredménye.

Alapjában véve úgy tűnik, ezzel a hermeneutikus megközelítéssel nem lehetséges életrajzot írni. Mégis, azzal, hogy az életrajzi anyag problematikusabb megközelítését sugallja, elvetve az egyéni sorsok egyirányú, egyoldalú interpretálását, ösztönzőleg hatott a történészek gondolkodására. Segített a narratív formák szakavatottabb használatában, és a döntések, cselekedetek nyitott és dinamikus jellegét jobban figyelembe vevő kommunikációs technikák elsajátításában.

6 Lásd Foucault, Michel (szerk.) 1999: *Én, Piere Rivière, aki lemészároltam anyámat, húgomat és öcsémet – egy 19. századi szülőgyilkosság.* Budapest, József Műhely – a Ford.

7 Lásd például Rabinow 1977; vagy Crapanzano 1980.

7. Az életrajzzal kapcsolatban felmerülő kérdéseknek és használatának ismertetett tipológiája nem törekszik a teljességre: megemlíthetnénk más típusokat, a pszichoéletrajzot például, de az oly sok hasonló, illetve vitatható elemet tartalmaz, hogy számomra jelenleg nem tűnik igazán fontosnak. Azok számára tehát, akik az életrajzot a történeti megismerés eszközeként nem a hagyományos lineáris és tényszerű módon kívánják felhasználni – bár ez utóbbi továbbra is létezik, sőt virágzik –, a vázlatosan ismertetett főbb irányzatok kínálnak új utakat.

Ezeknek az eljárásoknak azonban még számos problematikus pontjuk van, így csak részleges megoldásnak tekinthetők. Az életrajz kapcsán ezért további vitára van szükség. Ennek során talán eltávolodunk az *Annales* hagyományaitól, de továbbra is azoknak a problémáknak a középpontjában maradunk, amelyek jelenleg különösen fontosnak tűnnek számunkra: norma és gyakorlat, egyén és csoport, determinizmus és szabadság kapcsolata, vagy az abszolút és a korlátozott racionalitás közötti viszony. Ehelyütt nincs más szándékom, mint vitára bocsátani néhány témát és rávilágítani arra, hogy az ismertetett négy irányzat mindegyike alapvető kérdéseket hagy megválaszolatlanul. Ezek legfőképpen a normák közötti inkoherencia szerepére vonatkoznak (vagyis nem csupán a normák és tényleges működésük ellentmondásaira); másodsorban annak a racionalitásnak a típusára, amelyet az életrajzírás során a szereplőknek tulajdonítunk; és végül pedig a csoportot alkotó egyének és a csoport közötti viszonyra.

8. A probléma elsősorban a nézőpont és a lépték megválasztására vezet vissza: ha nem egy társadalmi helyzet egészére, hanem egyetlen ember sorsára helyezzük a hangsúlyt az őt körülvevő külső kényszerek és kapcsolatháló interpretálása érdekében, minden további nélkül lehetségessé válik másként felfogni a társadalmi normák tényleges működésének kérdését. A történészek körében általánosan elfogadott, hogy minden normatív rendszer változásokon megy keresztül az idők folyamán, de egy adott pillanatban teljesen koherenssé, áttetszővé és stabillá válik. Ezzel szemben én úgy vélem, hogy inkább a döntésszabadság valódi mértékét kellene kutatnunk. Természetesen ez a szabadság nem abszolút mértékű: kulturálisan és társadalmilag determinált, korlátozott, fokozatosan érhető el, mégis tudatos szabadság marad, amelyet az általános normarendszerek közötti, azok lényegéhez tartozó rések hagynak a társadalmi szereplőknek. Valójában egyetlen normarendszer sem annyira strukturált, hogy kiküszöbölje a tudatos választásnak, a szabályok manipulálásának, az értelmezésnek és az alkunak az összes lehetőségét. Úgy látom, hogy ebből a szempontból az életrajz ideális terepet nyújt mind a cselekvők résznyi, de mégis fontos szabadságának, mind az ellentmondásoktól sohasem mentes normarendszerek tényleges működésének vizsgálatára. Ez a megközelítés eltér azokétól, akik inkább a determinált, szükségszerű és nem tudatos elemekre helyezik a hangsúlyt, mint például Pierre Bourdieu, de nem áll velük ellentmondásban. Az életrajz és a kontextus között folyamatos és kölcsönös viszony áll fenn; a változás éppen vég nélkül ismétlődő kölcsönhatásuk összessége. Az életrajz azért lehet releváns, mert segítségével leírhatjuk a normákat és tényleges működésüket, úgy, hogy az életpálya alakulását már nem csak a szabályok és a gyakorlat közötti eltérés, hanem ugyanúgy a normák közötti strukturális és elkerülhetetlen inkoherencia eredményének mutatjuk be. Ezek az inkoherenciák teszik lehetővé a

gyakorlat megsokszorozódását és megannyi változatát. Véleményem szerint így elkerülhető, hogy a történelmi valóságot csupán az akciók és reakciók sémája alapján közelítsük meg. Éppen ellenkezőleg, azt mutatjuk ki, hogy a hatalom egyenlőtlen eloszlása, bármilyen nagy és kényszerítő erejű is legyen, hogy egy bizonyos cselekvési teret az alávetetteknek. Ez utóbbiak pedig ily módon nem elhanyagolható változásokat kényszeríthetnek az uralmon lévőkre. Talán csak apróságról van szó, mindenesetre úgy vélem, a társadalmi változást lehetetlen elemezni ott, ahol előzőleg nem ismerjük fel, hogy a hatalmi szerkezetek merev formáival és újratermelődésük eredetével szemben megtörhetetlenül létezik a szabadságnak egy bizonyos foka.

9, Ezek a megállapítások arra indítanak, hogy elgondolkodjunk a racionalitásnak azon a típusán, amelyet a történelmi szereplőkről fel kell tételeznünk, ha ábrázolni akarjuk őket. E tekintetben a funkcionalista vagy neoklasszikus sémáktól valójában csak igen ritkán szoktak eltérni. Nos, ez utóbbiak feltételezése szerint a társadalmi szereplők hiánytalanul birtokában vannak az információnak. Ezek a megközelítések továbbá abból a meggyőződésből indulnak ki, hogy minden egyén azonos kognitív képességekkel rendelkezik, ugyanazoknak a döntéshozó mechanizmusoknak engedelmessé válik, és a nyereség vagy veszteség társadalmilag normálisnak tekintett és egységes mérlegelése alapján cselekszik. Ezek a sémák így egy teljesen racionális embert konstruálnak, aki nem ismeri a kételyt, nem bizonytalankodik vagy tehetetlenkedik. A legtöbb életrajz teljesen másként festene, ha nem kizárólag a nyereség maximalizálására törekvő szelektív racionalitást és cselekvést tételeznénk fel. Így anélkül, hogy lemondanánk a kapcsolatok rendszereként felfogott kollektív viselkedések dinamikájának magyarázatáról, nem kellene az egyéni sajátosságokat a csoport kohézióját biztosító közös jellemzőkre redukálni.

10, A normarendszerek réseiben jelentkező egyéni szabadság és a korlátozott racionalitás problémáján kívül véleményem szerint még egy kérdést meg kell vitatni. Roger Chartier legutóbb amellet érvelt, hogy a „mikrotörténelmi elemzés vagy „*case studies*” és a gazdaság- és társadalomtörténet közötti, valamint a reprezentációk szubjektivitása és a struktúrák objektivitásának tanulmányozása közötti ellentétet meg lehetne haladni, „ha a klasszifikációs és a percepciók rendszereket létrehozó mintákat valódi társadalmi intézménynek tekintenénk, melyek a kollektív reprezentációk formájában magukba foglalják a társadalomszervezet tagolódását” (Chartier 1989: 14). Ez a megállapítás véleményem szerint teljesen helytálló (kivéve talán a mikrotörténelemnek a *case studiessal*, illetve a szubjektív reprezentációkkal való azonosítását), de nem elégséges: mivel a hangsúly a csoporton van, a csoport kohézióját és koherenciájának relatív stabilitását ugyanúgy adottnak kezeli, mint azt a tényt, hogy ezek jelentik azt a minimális szintet, ahol még eredményesen lehet tanulmányozni a társadalmi univerzum reprezentációit és az általa keltett konfliktusokat. Az én felfogásom szerint, ha a csoportot tekintjük fontosnak, alábecsüljük létrejöttének, szilárdságának, fennállása idejének, kiterjedésének problémáját, következésképpen kiiktatjuk az egyén és a csoport kapcsolatának kérdését. Nem véletlen tehát, hogy az idézett szövegben Chartier szívesen és nyíltan azonosítja az egyéni és a kollektív reprezentációkat, mintha keletkezésük formálisan hasonló lenne.

Ezzel persze elhagyjuk a meghatározatlan nagy társadalmi, illetve más konceptuális egységek tanulmányozását (népi kultúra, mentalitás, osztály) annak érdekében, hogy egy töredezett és konfliktussal teli társadalmat konstruáljunk, ahol a világról alkotott reprezentációk mögött küzdelem rejlik. Jelentős kérdések homályban maradnak, ha a csoportokat adottnak és definiáltnak tekintjük; ha úgy tanulmányozzuk a hatalmi harcokat és a társadalmi konfliktusokat, mintha azok olyan csoportok között folynának, amelyek kohézióját eleve feltételezzük; ha úgy ítéljük, hogy az egyéni különbségek elemzésének nincs semmi hozadéka, hiszen végső soron azok olyan számosságok, hogy ez egyébként is lehetlenné teszi interpretálásukat. Lehet, hogy itt is csak árnyalatról van szó: ha „a kognitív struktúrák társadalmi keletkezésére” helyezük a hangsúlyt, illetve arra, hogy milyen elrendeződésben épül be a társadalmi térbe egy egyedi helyzet”, akkor homályban marad a szereplők cselekvése, amelyet csupán „a társadalmi rendet folyamatosan átalakító és újratermelő, végtelen számú rendezőművelet” (Bourdieu: 1989: 9) eredményének tekintünk. Az elsajátítás fogalma, mint „a gyakorlatok és interpretációk társadalomtörténete, amelyeket az alapvető (társadalmi, intézményes, kulturális) meghatározottságaikra vezetünk vissza és az őket létrehozó sajátos gyakorlatba illesztünk” (Chartier 1989: 21), bármilyen fontos és hasznos, úgyszintén nyitva hagyja az egyén és a csoport kapcsolatának problémáját. Egy korszaknak tagadhatatlanul van saját stílusa, *habitus*, amely közös és ismétlődő tapasztalatok eredménye, ahogy korszakonként az egyes csoportoknak is van saját stílusuk. De minden embernek van valamekkora szabad mozgástere, amely éppen a társadalmi határvonalak inkoherenciáiból ered, és amely a társadalmi változást létrehozza. Az egyénekre és a csoportokra tehát nem alkalmazhatók ugyanazok a kognitív eljárások; az emberek egyedi cselekedeteit nem lehet közömbösnek, lényegtelennek tekinteni. Fennáll ugyanis az a korántsem elhanyagolható veszély, hogy a történeti érdeklődés köréből kiesnek olyan területek, melyekre úgy tekintünk, mintha teljesen ismertek lennének, pedig jelentős részben feltáratlanok: például az osztálytudat, a csoportszolidaritás, vagy a hatalom és az uralkodás korlátai. A társadalmi elkülönülés, az osztályba sorolás, a reprezentációk konfliktusai a társadalmilag szolidáris csoportnak is érintik azt a befolyását, amelyet a tagjai felett gyakorol. Ezek a konfliktusok egyben felfedik a szabadságnak és a kényszernek azt a sávját is, amelyen belül a szolidaritás formái kialakulnak és működnek. Úgy gondolom, ebben a megközelítésben az életrajz lehetővé tehetné e problémák mélyebb vizsgálatát.

Fordította: Czoch Gábor

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bonnet, Jean-Claude 1985: *Le fantasme de l'écrivain*. Poétique (63) szeptember, 259-278.

Bourdieu, Pierre 1972: *Esquisse d'une théorie de la pratique*. Genève–Paris

Bourdieu, Pierre 1986: *L'illusion biographique*. Actes de la Recherche en Sciences sociales (62-63.) juin, 69-72.

Bourdieu, Pierre 1987: *Choses dites*. Paris

Bourdieu, Pierre: 1989: *La noblesse d'État. Grands écoles et esprit de corps*. Paris, Les Éditions de Minuit., „Le sens commun”

- Chartier, Roger 1989: La storia culturale fra rappresentazioni e pratiche. In: *La rappresentazione del sociale. Saggi di storia culturale*. Torino
- Crapanzano, Vincent 1980: *Tuhami. Portrait of a Moroccan*. Chicago—London
- Debenedetti, Giacomo 1970: *Il personaggio uomo*. Milan
- Dowling, William, C. 1978: *Boswell and the Problem of Biography*. In: Aaron, Daniel (ed) *Studies in Biography*. Cambridge (Mass) Cambridge University Press, 73-93.
- Ginzburg, Carlo 1991: *A sajt és a kukacok*. Budapest, Európa
- Mauss, Marcel 1983: *Sociologie et anthropologie*. Paris, Presse Universitaires de France, 8. kiadás. Magyarul lásd: Mauss 2000: *Szociológia és antológia*. Budapest, Osiris
- Momigliano, Arnaldo 1974: *Lo sviluppo della biografia greca*. Torino
- Momigliano, Arnaldo 1984: Storicismo rivisitato. In: *Fondamenti della storia antica*. Torino, 464.
- Queneau, Raymond 1945: *L'histoire dans le roman*. Front national, 4, 8,
- Rabinow, Paul 1977: *Reflections on fieldwork in Morocco*. Berkeley—Los Angeles
- Roche, Daniel (ed.) 1982 : *Journal de ma vie. Jacques-Louis Ménétra, compagnon vitrier au 18e. siècle*. Paris
- Venturi, Franco 1989: *Jeunesse de Diderot (de 1713 à 1753)*. Paris
- Vovelle 1975: *Irresistible ascension de Joseph Sec, bourgeois d'Aix, suivi de quelques clés pour la lecture des naïfs*. Aix-en-Provence
- Vovelle, Michel 1985/a: De la biographie à l'étude de cas. In: *Problèmes et méthodes de la biographie*. Actes du colloque (mai 1985) Paris
- Vovelle 1985/b: *Théodore Desorgues ou la désorganisation*, Paris
- Zemon Davis, Natalie 1988: *AHR Forum: The return of Martin Guerre. On the Lame*. American Historical Review (93)